

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

5108

۲۰۰

۱

۲۱۰

سجانه

حقوق خانواده در جمهوری اسلامی ایران

دکتر فرج الله هدايت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۸

هدایت‌نیا، فرج‌الله، ۱۳۴۷ -

[ایران، قوانین و احکام]

حقوق خانواده در جمهوری اسلامی ایران / فرج‌الله هدایت‌نیا. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.

چهارده، ۲۱۰ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۹۰: حقوق؛ ۴۷)

ISBN: 978-600- 298-251-3

بها: ۲۲۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.

کتابنامه: ص. [۱۹۹]-۲۰۴.

نماینه.

۱. حقوق خانواده - ایران. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۳۴۶/۵۵۰۱۵

KMH ۵۴۰/۷

۵۵۸۱۷۸۲

شماره کتابشناسی ملی

حقوق خانواده در جمهوری اسلامی ایران

مؤلف: فرج‌الله هدایت‌نیا

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۲۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰ - ۰۲۵ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۲۱۸۵ ● تهران: خیابان انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۱ - ۶۶۴۰۲۶۰۰

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۶ - ۳۷۸۴۲۶۳۵ - ۰۲۵

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی بویابی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بیانگر از جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان کتاب درسی حقوق خانواده یا حقوق مدنی (۵) برای دانشجویان رشته حقوق، فقه و مبانی حقوق، و سایر رشته‌های مرتبط در مقطع کارشناسی قابل استفاده است. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر فرج‌الله هدایت‌نیا و نیز از ارزیابان محترم، دکتر محمود حکمت‌نیا و حجت‌الاسلام دکتر سید مهدی دادم‌ری سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۱	۱. تعریف حقوق خانواده
۱	الف) مفهوم حقوق
۳	ب) مفهوم خانواده
۳	یکم: تعریف مضیق از خانواده
۴	دوم: تعریف موسّع از خانواده
۵	۲. اهمیت حقوق خانواده
۵	الف) جایگاه ارزشی خانواده و کارکردهای آن
۵	یکم: جایگاه ارزشی خانواده در اسلام و قانون اساسی ایران
۶	دوم: کارکردهای خانواده در معارف اسلامی
۹	ب) گستره جغرافیایی قوانین خانواده
۹	ج) فراوانی دعاوی خانواده در محاکم قضایی
۱۰	۳. منابع حقوق خانواده ج.۱. ایران
۱۰	الف) اسناد بالادستی
۱۱	ب) قوانین اجرایی
۱۲	ج) سایر منابع
۱۲	۴. شاخه‌های حقوق خانواده
۱۲	الف) حقوق خصوصی خانواده
۱۳	ب) حقوق عمومی خانواده
۱۴	۵. منابع و سازمان‌دهی مطالب کتاب
۱۷	فصل نخست: انعقاد نکاح
۱۷	مبحث نخست: مفهوم، اوصاف و انواع نکاح

۱۷	۱. مفهوم نکاح و عقد نکاح
۱۷	الف) مفهوم نکاح
۱۸	ب) تعریف عقد نکاح
۱۹	۲. انواع نکاح
۱۹	۳. اوصاف عقد نکاح
۲۱	مبحث دوم: خواستگاری و نامزدی
۲۱	۱. خواستگاری
۲۲	۲. نامزدی
۲۲	الف) ماهیت اخلاقی یا حقوقی نامزدی
۲۳	ب) خسارت ناشی از بر هم خوردن نامزدی
۲۴	ج) وضعیت حقوقی هدایای دوران نامزدی
۲۵	مبحث سوم: شرایط نکاح
۲۵	۱. شرایط اساسی در عقد نکاح
۲۶	الف) قصد و رضا
۲۶	یکم: لزوم قصد و رضای باطنی
۲۷	دوم: وسیله اعلام اراده باطنی
۲۸	ب) اهلیت طرفین
۲۸	یکم: اهلیت زوجین
۳۱	دوم: اهلیت و نمایندگی حقوقی متعاقدين
۳۳	ج) موضوع عقد نکاح
۳۳	یکم: لزوم تعیین طرفین عقد
۳۴	دوم: اثر اشتباه در طرف عقد
۳۴	د) جهت عقد نکاح
۳۵	۲. شرایط اختصاصی عقد نکاح
۳۵	الف) گواهی سلامت زوجین
۳۶	ب) اجازه دادگاه
۳۶	یکم: اجازه دادگاه در ازدواج مجدد
۳۷	دوم: اجازه دادگاه در تزویج خردسالان و دوشیزگان
۳۷	ج) ثبت نکاح
۳۸	د) اجازه دولت
۳۹	مبحث چهارم: موانع نکاح

۴۰	۱. قرابت
۴۰	الف) قرابت نسبی
۴۱	ب) قرابت سببی
۴۱	یکم: حرمت دائم نکاح با اقارب سببی
۴۱	دوم: حرمت موقتی نکاح با اقارب سببی
۴۲	ج) قرابت رضاعی
۴۳	۲. روجیت
۴۴	الف) نکاح با زن شوهردار
۴۴	یکم: پیامد مدنی نکاح با زن شوهردار
۴۵	دوم: پیامد کیفری نکاح با زن شوهردار
۴۵	ب) نکاح با زن معتده
۴۶	ج) زنا با زن شوهردار
۴۶	۳. استیفاء عدد
۴۶	الف) استیفاء عدد همسران
۴۷	ب) استیفاء عدد طلاق‌ها
۴۷	یکم: تأثیر سه طلاق در حرمت موقت زن و مرد بر یکدیگر
۴۸	دوم: تأثیر نه طلاق در حرمت دائم زن بر مرد
۴۸	۴. سایر موانع
۴۸	الف) کفر
۴۹	ب) لعان
۵۰	ج) احرام
۵۱	د) لواط
۵۱	مبحث پنجم: شروط ضمن عقد نکاح
۵۲	۱. شروط ناظر به طلاق
۵۲	الف) شرط انتقال تا نصف دارایی
۵۲	یکم: بررسی مفاد شرط انتقال تا نصف دارایی
۵۲	دوم: ارزیابی حقوقی مفاد شرط انتقال تا نصف دارایی
۵۵	ب) شرط وکالت در طلاق
۵۵	یکم: مروری بر مفاد شرط وکالت در طلاق
۵۷	دوم: ارزیابی حقوقی شرط وکالت در طلاق
۶۰	۲. شروط ناظر به مهر

۶۱	الف) شرط تأجيل در مهر
۶۱	يکم: اعتبار حقوقی شرط تأجيل در مهر
۶۱	دوم: اثر حقوقی شرط تأجيل در مهر
۶۳	ب) شرط استطاعت در مهر
۶۳	يکم: اعتبار حقوقی شرط عندالاستطاعه
۶۴	دوم: آثار حقوقی شرط مهر عندالاستطاعه
۶۵	فصل دوم: آثار نکاح
۶۵	مبحث يکم: حقوق و روابط غير مالی
۶۵	۱. حق استمتاع زوجين
۶۵	الف) حق استمتاع زوج
۶۶	يکم: تمکين و شهوة
۶۷	دوم: موانع نابو
۶۸	سوم: آثار حقوقی نشوز زوج
۶۸	ب) حق استمتاع زوجه
۶۹	يکم: حق استمتاع زوجه در حقوق خانواده ايران
۶۹	دوم: حق استمتاع زوجه در فقه اسلامی
۷۰	۲. رياست شوهر
۷۰	الف) ماهيت رياست شوهر
۷۱	ب) آثار رياست شوهر
۷۱	يکم: حق تعيين مسکن
۷۱	دوم: تعهد شوهر به انفاق
۷۲	سوم: کنترل روابط اجتماعی همسر
۷۳	چهارم: منع همسر از شغل‌های ناسازگار با مصالح خانوادگی يا حيثيات زوجين
۷۴	پنجم: مخالفت با قيمومت همسر
۷۴	۳. حسن معاشرت و معاضدت در تحکيم خانواده
۷۵	۴. وفاداری
۷۵	مبحث دوم: حقوق و روابط مالی
۷۶	۱. مهر
۷۶	الف) اقسام مهر
۷۶	يکم: مهر المسمی

۷۶	دوم: مهر المثل
۷۷	سوم: مهر المته
۷۷	چهارم: مهر السنه
۷۸	(ب) ضمانت اجرای مهر
۷۸	یکم: حق حبس زوجه
۸۴	دوم: توقیف اموال زوج
۸۵	سوم: حبس زوج
۸۶	(ج) ضمان مهر
۸۶	یکم: ضمان عیب و تلف مهر
۸۷	دوم: کاهش ارزش مالی مهر
۸۸	(د) اثر انحلال نکاح بر مهر
۸۹	یکم: اثر انحلال نکاح بر مهر المسمی
۸۹	دوم: انحلال نکاح قبل از تعیین مهر
۹۰	(ه) اثر بطلان نکاح بر مهر
۹۰	(و) مهر در نکاح منقطع
۹۰	یکم: ضرورت تعیین مهر در نکاح منقطع
۹۰	دوم: تأثیر نشوز زوجه منقطع در مهر
۹۱	سوم: اثر انحلال نکاح منقطع در مهر
۹۱	۲. نفقه
۹۱	(الف) مفهوم و مصادیق نفقه
۹۲	(ب) سبب نفقه
۹۳	یکم: بررسی فقهی - حقوقی سبب نفقه
۹۴	دوم: ثمرات عملی سببیت عقد برای نفقه
۹۵	(ج) ماهیت حق زوجه بر نفقه
۹۵	(د) ویژگی‌های نفقه زوجه
۹۶	(ه) ضمانت اجرای نفقه
۹۶	یکم: ضمانت اجرای مدنی
۹۸	دوم: ضمانت اجرای کیفری
۱۰۰	(و) تأثیر انحلال نکاح در نفقه زن
۱۰۰	یکم: موارد سقوط نفقه پس از انحلال نکاح
۱۰۱	دوم: موارد ثبوت نفقه پس از انحلال نکاح

۱۰۱	۳. اجرت المثل و نحله
۱۰۱	الف) اجرت المثل
۱۰۳	ب) نحله
۱۰۳	۴. سایر مسائل مالی

۱۰۵	فصل سوم: انحلال نکاح
۱۰۵	مبحث نخست: انحلال نکاح به فسخ
۱۰۷	۱. موجبات فسخ نکاح
۱۰۷	الف) خيار عيب
۱۰۸	یکم: عيوب موجب فسخ نکاح
۱۰۸	دوم: شرایط ایجاد حق فسخ
۱۰۹	سوم: بررسی اثر درمان عیب در حق فسخ
۱۰۹	چهارم: بررسی امکان تسری حق فسخ به عیوب جدید
۱۱۰	ب) خيار تخلف از شرط صفت و تدلیس
۱۱۱	یکم: خيار تخلف از شرط صفت
۱۱۱	دوم: تدلیس در نکاح
۱۱۳	۲. شرایط فسخ نکاح
۱۱۳	الف) اعلام اراده
۱۱۴	ب) اهلیت فاسخ
۱۱۴	ج) فوریت فسخ
۱۱۵	د) تأثیر فسخ نکاح در مهر
۱۱۵	مبحث دوم: انحلال نکاح به طلاق
۱۱۶	۱. شرایط طلاق
۱۱۶	الف) شرایط طلاق دهنده
۱۱۶	یکم: قصد و رضای شوهر
۱۱۷	دوم: اهلیت شوهر
۱۱۹	ب) شرایط مطلقه
۱۲۰	۲. اسباب طلاق
۱۲۰	الف) اراده شوهر
۱۲۲	ب) درخواست زوجه
۱۲۳	یکم: طلاق وکالتی (ماده ۱۱۹ ق.م.)

۱۲۴	دوم: طلاق ضرری (ماده ۱۱۲۹ق.م.)
۱۲۵	سوم: طلاق حرجی (ماده ۱۱۳۰ق.م.)
۱۲۸	چهارم: طلاق غیابی (ماده ۱۰۲۹ق.م.)
۱۲۹	ج) توافق طرفین (طلاق توافقی)
۱۲۹	۳. انواع طلاق
۱۲۹	الف) طلاق بائن و رجعی
۱۲۹	یکم: طلاق بائن و رجعی در قانون مدنی
۱۳۰	دوم: آثار طلاق رجعی
۱۳۰	ب) طلاق خلع و مبارات
۱۳۰	یکم: طلاق خلع
۱۳۲	دوم: طلاق مبارات
۱۳۲	ج) طلاق قضایی
۱۳۲	یکم: مفهوم، مبنا و مصادیق طلاق قضایی
۱۳۳	دوم: ماهیت حقوقی طلاق قضایی
۱۳۵	۴. مراحل قضایی دعوی طلاق
۱۳۵	الف) مرجع رسیدگی به دعوی طلاق
۱۳۶	یکم: دادگاه خانواده و ساختار آن
۱۳۷	دوم: صلاحیت‌های دادگاه خانواده
۱۳۸	ب) مراجع معین در دادگاه خانواده
۱۳۸	یکم: مرکز مشاوره
۱۴۰	دوم: شعب حکمیت یا داوری
۱۴۱	ج) احکام دادگاه خانواده
۱۴۲	یکم: ماهیت حکم دادگاه
۱۴۳	دوم: مفاد حکم دادگاه
۱۴۴	سوم: ضمانت اجرای حکم دادگاه
۱۴۴	د) اجرا و ثبت طلاق
۱۴۴	یکم: اجرای صیغه طلاق
۱۴۵	دوم: ثبت رسمی طلاق
۱۴۶	۵. آثار حقوقی طلاق
۱۴۶	الف) آثار حقوقی طلاق رجعی
۱۴۷	یکم: لزوم عده بر مطلقه

۱۴۷	دوم: حق رجوع شوهر
۱۴۸	سوم: بقای آثار زوجیت
۱۴۹	(ب) آثار حقوقی طلاق بائن
۱۴۹	مبحث سوم: انحلال نکاح به بذل مدت
۱۵۰	۱. ماهیت حقوقی و شرایط بذل مدت
۱۵۰	الف) ماهیت حقوقی بذل مدت
۱۵۰	ب) شرایط و آثار بذل مدت
۱۵۱	۲. موارد اختیار زن در انحلال نکاح منقطع
۱۵۱	الف) بذل مدت به روش وکالتی
۱۵۱	ب) بذل مدت به روش قضایی

۱۵۳	فصل چهارم: نسب و حقوق کودکان
۱۵۳	مبحث نخست: انواع نسب و طرق انتساب کودکان
۱۵۴	۱. کودکان شرعی و قانونی
۱۵۴	الف) شرایط انتساب طفل
۱۵۴	یکم: رابطه زوجیت
۱۵۵	دوم: وقوع نزدیکی
۱۵۵	ب) ملاک انتساب طفل در لقاح مصنوعی
۱۵۶	یکم: تعریف و اقسام لقاح مصنوعی
۱۵۶	دوم: ملاک‌های انتساب طفل ناشی از لقاح مصنوعی
۱۵۷	سوم: شرایط اهدای جنین در حقوق ج.ا. ایران
۱۵۸	چهارم: حقوق کودکان ناشی از لقاح مصنوعی
۱۵۸	ج) طرق اثبات نسب طفل
۱۵۸	یکم: ادله اثبات نسب
۱۵۹	دوم: اماره قانونی فراش
۱۶۱	سوم: امارات قضایی اثبات نسب
۱۶۱	د) انکار نسب طفل
۱۶۱	یکم: نفی ولد از سوی پدر
۱۶۲	دوم: انکار ولد از سوی مادر و سایر خویشان
۱۶۲	۲. کودکان شبهه
۱۶۳	الف) اقسام شبهه

۱۶۳	یکم: اشتباه یک سویه و طرفینی
۱۶۳	دوم: اشتباه حکمی و موضوعی
۱۶۳	ب) آثار نزدیکی به شبهه
۱۶۴	۳. کودکان طبعی
۱۶۵	الف) تعریف و شرایط زنا
۱۶۵	ب) نسب کودک متولد از زنا
۱۶۶	ج) آثار حقوقی نسب نامشروع
۱۶۸	۴. کودکان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۶۸	الف) مفهوم بی سرپرستی و بدسرپرستی
۱۶۸	یکم: کودکان بی سرپرست
۱۶۹	دوم: کودکان بدسرپرست
۱۶۹	ب) ضرورت حمایت از کودکان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۶۹	یکم: حمایت از کودکان بی سرپرست و بدسرپرست در اسلام
۱۷۱	دوم: حمایت از کودکان بی سرپرست و بدسرپرست در اسناد بین المللی و حقوق ایران
۱۷۱	ج) شرایط فرزندپذیری در حقوق ایران
۱۷۱	یکم: شرایط پذیرش کودکان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۷۲	دوم: شرایط کودکان و نوجوان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۷۳	د) حقوق کودکان و نوجوانان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۷۳	یکم: حقوق مالی و غیر مالی کودکان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۷۴	دوم: ضمانت اجرای حقوق کودکان بی سرپرست و بدسرپرست
۱۷۵	مبحث دوم: آثار نسب و حقوق کودکان
۱۷۵	۱. آثار غیر مالی
۱۷۵	الف) ولایت بر فرزند
۱۷۶	یکم: تعریف ولایت
۱۷۶	دوم: ارکان ولایت
۱۷۸	سوم: مبنای اداره امور مولی علیه
۱۷۹	چهارم: حدود اختیار ولی قهری
۱۸۰	ب) حضانت اطفال
۱۸۰	یکم: مفهوم حضانت
۱۸۱	دوم: ماهیت حضانت (حق یا تکلیف)
۱۸۳	سوم: وظایف ابوبین در مقام حضانت کودک

۱۸۴	چهارم: ترتیب حضانت ابوبن
۱۸۵	پنجم: شرایط و موانع حضانت
۱۸۸	ششم: پایان حضانت
۱۹۰	هفتم: ضمانت اجرای حضانت
۱۹۱	ج) قیومت
۱۹۱	یکم: موارد تعیین قیّم
۱۹۲	دوم: شرایط قیّم
۱۹۳	سوم: اختیارات و وظایف قیّم
۱۹۴	چهارم: پایان قیومت
۱۹۵	۲. آثار مالی نسب
۱۹۵	الف) شرایط نفقه اقارب
۱۹۶	ب) تعریف نفقه اقارب
۱۹۶	ج) ضمانت اجرای نفقه اقارب
۱۹۹	منابع و مأخذ
۱۹۹	الف) منابع فارسی
۲۰۲	ب) منابع عربی
۲۰۵	نمایه ها
۲۰۵	نمایه موضوعات
۲۰۷	نمایه ماده های قانون

مقدمه

پیش از ورود در فصول اصلی کتاب لازم است برخی مطالب کلی تشریح گردد. نخست تعریف خانواده از منظر دانش حقوق تبیین می‌شود؛ سپس نکاتی درباره اهمیت حقوق خانواده و منابع آن بیان می‌گردد و در نهایت شاخه‌های حقوق خانواده به‌طور مختصر مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۱. تعریف حقوق خانواده

اصطلاح ترکیبی «حقوق خانواده»^۱ مفهوم خاصی را القا می‌کند. برای تبیین این مفهوم ویژه، ضروری است که هر یک از واژه‌های این اصطلاح ترکیبی یعنی «حقوق» و «خانواده» جداگانه بازشناسی شود.

الف) مفهوم حقوق

«حقوق» جمع «حق» است و حق در لغت به معنی ثابت و ضد باطل است؛ زیرا باطل را ثباتی نیست.^۲ حق در اصطلاح در معانی گوناگونی به کار می‌رود که برخی معانی آن مراد نیست. برای تبیین مفهوم حقوق و تمایز آن از سایر مفاهیم، به مهم‌ترین معانی حقوق اشاره می‌شود: یکم، حقوق به معنی امتیازات: گاهی مراد از حقوق مفهومی معادل «حق» است. واژه حقوق در این معنی جمع است و به معنی حق‌ها (rights) یا امتیازاتی است که قانون برای اشخاص به رسمیت شناخته است.^۳ بعضی در تعریف حق نوشته‌اند: «حق امری است اعتباری که برای کسی (له) بر دیگری (علیه) وضع می‌شود».^۴ در این تعریف سه رکن لحاظ شده است: رکن

1. family law

۲. جوهری، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه، ج ۴، ص ۱۴۶۰؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۴۹.

۳. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۲۱۶. ۴. مصباح یزدی، حقوق و سیاست، ص ۲۵.

نخست کسی است که حق برای اوست (من له الحق)؛ اعم از اینکه یک شخص یا گروهی از اشخاص باشد یا اساساً انسان نباشد؛ مانند حقوق مسجد یا موقوفه. رکن دوم کسی است که حق بر عهده اوست (من علیه الحق) و رکن سوم متعلق حق است. واژه حق در ترکیب‌هایی مانند حق مالکیت، حق زوجیت، حق حضانت، حق شفعه و حق مؤلف به معنی مذکور است. مقصود از واژه حقوق در تعبیراتی نظیر حقوق بشر^۱ و حقوق کودک^۲ نیز همین معنی است.

دوم، قانون: یکی دیگر از معانی یا کاربردهای واژه حقوق «قانون»^۳ است. در جوامع امروزی، قواعد لازم‌الاجرائی وجود دارد که بر روابط اجتماعی حکومت می‌کند و اجرای آن را قوای حکومتی تضمین می‌کنند. به این مجموعه قوانین و قواعد لازم‌الاجرا «حقوق» گفته می‌شود.^۴ حقوق در این معنی اسم جمع است و مفرد ندارد؛^۵ از این جهت که مجموعه قوانین و مقررات جامعه یک واحد اعتباری است. معادل این معنی در حقوق اسلامی واژه «شرع» است؛ زیرا شرع یا شریعت نیز به مجموعه مقررات یا باید‌ها و نبایدهایی اطلاق می‌شود که از سوی خدای متعال وضع شده است. بعضی نویسندگان درباره این معنا از حقوق چنین نوشته‌اند: «حقوق عبارت است از مجموعه قوانین و مقررات اجتماعی که از سوی خدای انسان و جهان برای برقراری نظم و قسط و عدل در جامعه بشری تنظیم می‌شود تا سعادت جامعه را تأمین سازد».^۶

گرچه حقوق در معنای قانون نیز به کار می‌رود، باید توجه کرد که میان حقوق و قانون تفاوت‌هایی نیز وجود دارد: نخست آنکه قانون مفهوم اعم از قانون طبیعی، تشریعی و اعتباری است؛ در حالی که حقوق جز درباره قوانین تشریعی و اعتباری کاربرد ندارد؛ مثلاً به قوانین ریاضی یا فیزیک حقوق اطلاق نمی‌شود. از سوی دیگر حقوق نیز از جهتی اعم از قانون است؛ زیرا حقوق به الزامات ناشی از قانون و نیز به الزامات ناشی از عرف و عادت اطلاق می‌شود، در حالی که قانون به الزامات عرفی اطلاق نمی‌گردد.^۷

1. human rights

2. the rights of the child (Child rights-Children rights)

3. law-Rule-Legislation-Code-Statute-Regulation

۴. بعضی نویسندگان اطلاق حقوق بر قوانین و مقررات موضوعه را غیردقیق خوانده‌اند (ر.ک: انصاری و طاهری، دانشنامه حقوق خصوصی، ج ۲، ص ۸۵۱).

۵. اسم جمع، به کلمه‌ای اطلاق می‌شود که مفرد ندارد، بر بیش از یک نفر یا چیز دلالت می‌کند و در عین حال علامت جمع ندارد. کلمات «مردم»، «دسته» و «لشکر» در فارسی اسم جمع هستند.

۶. جوادی آملی، فلسفه حقوق بشر، ص ۷۵. ۷. مصباح یزدی، حقوق و سیاست، ص ۲۵.

سوم، علم حقوق: گاهی مقصود از حقوق، علم حقوق (law) است؛ یعنی دانشی که قوانین و مقررات یک کشور را مورد مطالعه قرار می‌دهد. طبق این معنی، حقوق علم بررسی قوانین اجتماعی، مبانی و سیر تحول آن است. در این صورت، حسب اینکه قوانین مورد مطالعه مدنی باشند یا جزایی و غیر آن، این رشته از علوم نیز تقسیماتی پیدا خواهد کرد: حقوق مدنی،^۱ حقوق کیفری،^۲ حقوق تجاری^۳ و مانند آن.

یکی از شاخه‌های حقوق مدنی، حقوق خانواده است که امروزه به دلیل گستردگی قوانین و مقررات مربوط به آن، دانش مستقلی شده است. مراد از حقوق در ترکیب حقوق خانواده، همین معنی اخیر یعنی علم حقوق است. این تحقیق، نشوز زوجین را در حقوق خانواده مورد مطالعه قرار می‌دهد و البته قوانین و مقررات موضوعه جزء منابع تحقیق به شمار می‌آید.

ب) مفهوم خانواده

صاحب‌نظران علوم اجتماعی از خانواده تعریف‌های متنوعی ارائه کرده‌اند که از ذکر آنها صرف نظر می‌شود. حقوق‌دانان نیز تعریف‌های متعددی از خانواده به دست داده‌اند. بعضی تعریف‌ها تصویر مضیق و بعضی دیگر تصویر وسعی از خانواده ارائه می‌کنند. نخست به تعریف استادان حقوق و سپس به تعریف نظام حقوقی ج.ا.ایران از خانواده توجه می‌کنیم.

یکم: تعریف مضیق از خانواده

تعریف‌های متعددی از خانواده در آثار حقوق‌دانان مشاهده می‌شود تفاوت تعریف‌ها در معیاری است که مورد توجه تعریف‌کننده قرار داشته است که به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. تعریف خانواده با معیار وراثت: بعضی حقوق‌دانان بر پایه رابطه وراثت در تعریف خانواده نوشته‌اند: «خانواده عبارت از گروهی است مرکب از شخص و خویشان نسبی و همسر او، گروهی که از یکدیگر ارث می‌برند».^۴ این تعریف تصویر مضیقی است و نسبت به بعضی اعضای خانواده جامع نیست؛ برای مثال، مطابق تعریف، اقارب رضاعی شخص نیز عضو خانواده محسوب نمی‌شوند؛ زیرا آنان وارث شخص به شمار نمی‌آیند. همچنین زوج مسقطه

1. civil rights-civil law-code civil

2. criminal law

3. business law

۴. صفایی و امامی، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۱.

عضو خانواده به شمار نمی‌آید؛ زیرا در فقه اسلامی و مطابق ماده ۹۴۰ ق.م.ا میان فرد و زوجه منقطعۀ وی رابطه وراثت برقرار نیست.

۲. **تعریف خانواده با معیار ریاست:** بعضی دیگر از حقوق دانان، خانواده را با معیار «ریاست» یا «مدیریت» تعریف کرده و نوشته‌اند: «گروهی است که به دلیل قرابت یا زوجیت، همبستگی حقوقی و اجتماعی یافته و تحت رهبری و ریاست مقامی قرار گرفته است». ^۱ این تعریف نیز قلمرو خانواده را محدود می‌سازد؛ زیرا ریاست در حقوق خانواده در دو نهاد «ولایت» و «قوامیت» ظهور می‌یابد. ولایت پدر یا جد پدری بر فرزندان صغیر، و در شرایطی بر فرزندان سفیه و مجنون ثابت است؛ اما فرزندان بالغ، عاقل و رشید تحت ولایت پدر یا ریاست او قرار ندارند. از سوی دیگر، قوامیت شوهر بر زوجه حاکم ثابت است؛ ولی زوجه منقطعۀ تحت قوامیت شوهر نیست؛ بنابراین، تعریف خانواده با معیار ریاست، فرزندان بالغ و عاقل و نیز زوجه منقطعۀ را شامل نمی‌شود. همچنین، این تعریف بعضی اقارب نسبی، اقارب رضاعی و فرزندخوانده را شامل نمی‌شود.

۳. **تعریف خانواده با معیار نفقه:** بعضی حقوق دانان با معیار «نفقه» در تعریف خانواده نوشته‌اند: «به گروهی گویند که متشکل از زن و شوهر و هر آن کس از افرادی که سزاوار دریافت نفقه از آنان باشند، از قبیل فرزندان که با آنان زندگی می‌کنند». ^۲ برخی دیگر با اشاره به همین ضابطه در تعریف خانواده آورده‌اند: «عناصر اصلی خانواده عبارت است از: الف) رابطه قرابت اعم از سببی یا نسبی؛ ب) رابطه تعهد فعلی نفقه؛ بنابراین اگر جد نفقه نوه خود را بدهد، نوه نسبت به او جزء خانواده محسوب می‌شود...». ^۳ این تعریف در اقارب متمکن، اقارب رضاعی و زوجه منقطعۀ شخص را شامل نمی‌شود؛ زیرا عقد نکاح برای آنان حتی در نفقه ایجاد نمی‌کند.

دوم: تعریف موسّع از خانواده

شورای عالی انقلاب فرهنگی در تصویب‌نامه «اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن، مصوب ۱۳۸۴» خانواده را تعریف کرده است. در قسمتی از مقدمه این تصویب‌نامه آمده است: «خانواده گروهی است متشکل از افرادی که از طریق نسبت یا سبب و

۱. ماده ۹۴۰ ق.م.ا: «زوجین که زوجیت آنها دائمی بوده و ممنوع از ارث نباشند از یکدیگر ارث می‌برند».

۲. کاتوزیان، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۴.

۳. انصاری و طاهری، دانشنامه حقوق خصوصی، ج ۲، ص ۱۳۵۶.

۴. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۲۵۷.

رضاع با یکدیگر به عنوان شوهر، زن، فرزندان، مادر، پدر، برادر و خواهر در ارتباط متقابل اند و فرهنگ مشترکی پدید آورده و در واحد خاصی به نام خانواده زندگی می کنند.

تعریف فوق مفهوم گسترده ای از خانواده را به تصویر می کشد و معیار شاخص آن «قربان» اعم از نسبی، سببی و رضاعی است. این تعریف گستره با قلمرو مباحث حقوق خانواده ج.ا. ایران انطباق بیشتری دارد؛ زیرا در حقوق خانواده «روابط همسری» و «والد - فرزندی» بررسی می شود. نیز در فصل مواع نکاح به تأثیر قربان نسبی و رضاعی اشاره می شود؛ بنابراین، مباحث حقوق خانواده بسی گسترده تر از آن است که در تعریف حقوق دانان مورد توجه قرار گرفته است. با وجود این، تعریف مزبور مانند تعریف سابق، فرزندخواندگی را شامل نمی شود. در حقوق کنونی ج.ا. ایران، فرزندخوانده به خانواده ملحق می شود و نحوه اداره امور مالی و غیر مالی او تابع مقررات مربوط به فرزندان نسبی است.

۲. اهمیت حقوق خانواده

حقوق خانواده در میان مباحث مختلف حقوقی از اهمیت خاصی برخوردار است و در زمان ما بر اهمیت آن افزوده شده است. در ادامه مهم ترین دلایل اهمیت حقوق خانواده بیان می شود:

الف) جایگاه ارزشی خانواده و کارکردهای آن

یکم: جایگاه ارزشی خانواده در اسلام و قانون اساسی ایران

۱. در قرآن کریم یا روایات اهل بیت (علیهم السلام) «خانواده» موضوع حکم قرار نگرفته است. شاید به این دلیل که خانواده هویتی مستقل از اعضای آن ندارد و به تعبیر بعضی از حقوق دانان، خانواده یک «سازمان حقوقی» محسوب نمی شود.^۱ با وجود این، از توصیف هایی که در منابع دینی درباره نکاح یا زوجیت یا کارکردهای آن وجود دارد، قداست خانواده و جایگاه ارزشی آن قابل استنباط است. از نظر اسلام، ازدواج بنایی مقدس است. رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) در توصیف آن فرمود است: هیچ بنایی در اسلام نزد خداوند مغبوب تر و عزیزتر از ازدواج نیست.^۲ خدای متعال آفرینش همسر برای انسان را نشانه ای بزرگ برای اهل

۱. کاتوزیان، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۱.

۲. «مَا بُنِيَ فِي الْإِسْلَامِ بِنَاءً أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ وَأَعَزَّ مِنَ التَّزْوِيجِ» (ابن بابویه قمی، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۳). رسول گرامی اسلام در بیانی دیگر فرمود: «تَزَوَّجُوا وَ زَوَّجُوا أَلَا فَمَنْ حَظَّ أَمْرِي مُسْلِمٌ انْفَاقَ قِيَمَةِ أَيْمَةٍ وَ مَا مِنْ شَيْءٍ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ مِنْ بَيْتٍ يَغْمُرُ بِالنِّكَاحِ...» (کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۸). نیز امام صادق (علیه السلام) فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ يُحِبُّ الْبَيْتَ الَّذِي فِيهِ الْفَرْسُ...» (همان، ج ۶، ص ۵۴).

اندیشه^۱ و نعمتی درخور سپاس^۲ شمرده است. قرآن کریم در خطابی عمومی به تزویج جوانان و تشکیل خانواده فرمان داده و فرموده است: «مردان و زنان بی همسر را همسر دهید».^۳ رسول گرامی اسلام ﷺ فرمود: هر کس در تزویج مؤمنان بکوشد تا میان آنان را جمع کند، برای وی به ازای هر قدمی که برمی دارد یا برای هر کلمه‌ای که بر زبان جاری می‌سازد، پاداش یک سال عبادتی منظور می‌شود که شب‌های آن را به قیام و روزهایش را به روزه‌داری مشغول بوده است.^۴ دعوت به ازدواج و نشوونما به آن در منابع اسلامی به دلیل کارکردهای آن است که پس از این بدانها اشاره می‌شود.

۲. خانواده در نظام جمهوری اسلامی ایران از جایگاه رفیعی برخوردار است. در مقدمه قانون اساسی، از «خانواده» به «واحد بنیادین جامعه» یاد شده و تشکیل آن زمینه‌ساز اصلی حرکت تکاملی و رشدیابنده انسان نامیده شده است. اصل دهم قانون اساسی نیز با تأکید بر قداست خانواده بیان داشته است: «از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد». نظیر همین توصیف‌ها در اسناد بالادستی مربوط به خانواده نظیر اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن (مصوب ۱۳۹۴)، نقشه مهندسی فرهنگی کشور (مصوب ۱۳۹۱) و سیاست‌ها کلی خانواده (مصوب ۱۳۹۵) نیز دیده می‌شود.

دوم: کارکردهای خانواده در معارف اسلامی

برای خانواده کارکردهای متعددی ذکر می‌شود؛ مانند تنظیم رفتار جنسی، تولید مثل، مشارکت و همکاری، حمایت و مراقبت، انس، عاطفه و آرامش و کنترل اجتماعی به نظر می‌رسد که بعضی از

۱. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (روم، ۲۱).

۲. خدای سبحان، خانواده را در کنار سایر نعمت‌ها ذکر و ناسپاسی را تقبیح کرده است: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَيْنَ وَحْصَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَالِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِحَسْبِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ» (نحل، ۷۲).

۳. «وَأَنْكَحُوا الْأَيَّامَ مِنْكُمُ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ...» (نور، ۳۲). کلمه «ایامی» جمع «ایم» در اصل به معنی زنی است که شوهر ندارد. سپس به مردی که همسر ندارد نیز گفته شده است و به این ترتیب تمام زنان و مردان مجرد در مفهوم این آیه داخل اند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۵۷).

۴. عَنِ النَّبِيِّ ﷺ: «مَنْ عَمِلَ فِي تَزْوِيجِ بَيْنِ مُؤْمِنَيْنِ حَتَّى يَجْمَعَ بَيْنَهُمَا... كَانَ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَايَاهَا أَوْ بِكُلِّ كَلِمَةٍ تَكَلَّمَ بِهَا فِي ذَلِكَ عَمَلٌ سَنَةِ قِيَامٍ لَيْلُهَا وَصِيَامُ نَهَارِهَا...» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۴۶).

۵. ر.ک: پسندیده، قانون جوانمردی، ج ۱، ص ۵۳.

این موارد کارکردهای ازدواج و بعضی دیگر کارکردهای خانواده است. هرچند برای بعضی کارکردهای فوق ممکن است بدیلی باشد، بعضی دیگر از آنها انحصاری و نقش خانواده در آن بی‌بدیل است. به تناسب موضوع این نوشتار، بعضی کارکردهای مهم خانواده تشریح خواهد شد:

۱. آرامش‌یابی: از نظر قرآن، خانواده فراموش‌خانه رنج‌های روزانه است. در آیه ۲۱ سوره مبارکه روم، خانواده به اعتبار وجود همسر در آن، مایه سکون و آرامش معرفی شده است؛ آنجا که فرمود: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ»؛ و از نشانه‌های او این است که همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد. در این نشانه‌هایی است برای گروهی که فکر می‌کنند».

واژه «ازواج» در آیه فوق جمع «جفت» و شامل زن و مرد می‌شود.^۱ همچنین تعبیر «لتسكنوا» مبین علت خلقت همسر برای انسان است؛ بنابراین، انسان در کنار همسری از جنس مخالف آرامش می‌یابد. ۲. پاک‌زیستی: یکی از اهداف مهم تشکیل خانواده ایجاد کانونی برای تأمین مشروع نیاز جنسی و حفظ پاک‌دامنی است. دین اسلام با سرکوب نیاز جنسی مخالف است و آن را مذمت کرده است. از سوی دیگر، با رها کردن انسان از نظر جنسی و بی‌بندوباری نیز مخالفت کرده است. اسلام خواستار تعدیل نیاز جنسی و ارضای صحیح و مشروع آن است. بدین منظور، ازدواج را یگانه راه ارضای غریزه جنسی می‌داند و به کسانی که زمینه ازدواج ندارند، توصیه می‌کند که عفت پیشه سازند تا زمانی که خداوند گشایشی ایجاد کند. بیان قرآن در آیات

۱. مفسران درباره آیه ۲۱ سوره مبارکه روم و ذیل بیان «خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» نوشته‌اند: از حجت‌های خداوند و ادله آفرینش او آن است که برای جناب آدم از جنس خودش همسری آفرید تا با آن آرامش یابد (طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲۱، ص ۲۱). بعضی دیگر درباره آن نوشته‌اند: یعنی زنانی که با آنان آرامش گیرید (قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۴، ص ۱۷). تفسیر فوق که در منابع متعددی مشاهده می‌شود (ابوالفتح رازی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱۵، ص ۲۵۰)، مبتنی بر آن است که واژه «زوج» به زوجه تفسیر یا به حوا تطبیق داده شود و نتیجه آن آفرینش فرعی و تبعی حوا برای جناب آدم است. اما اگر واژه «زوج» به جفت تفسیر شود، نتیجه غیر از این خواهد بود. مطابق بیان واژه‌شناسان، کلمه زوج در جمله «وَخَلَقْنَا لَهُمَا زَوْجَهَا» به معنای جفت است و در مورد هر دو قرین که یکی نر و دیگری ماده باشد، استعمال می‌شود؛ یعنی هم به نر زوج می‌گویند و هم به ماده. «زوجه» واژه نامطلوبی است و در لغت صحیح به زن نیز زوج گفته می‌شود، نه زوجه (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۳۸۴ و ۳۸۵)؛ بنابراین، صحیح نیست که کلمه «ازدواج» در آیه مزبور جمع «زوجه» دانسته و چنین نتیجه‌گیری شود که خدا به منظور آرامش مرد برای وی زن آفرید (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۴۹). در نتیجه، زن و مرد هر دو برای آرامش یکدیگر آفریده شده‌اند.

۳۲ و ۳۳ سوره نور چنین است: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ * وَلَيْسَتْ عَفْوَ الَّذِينَ لَا يَعِدُونَ نِكَاحًا حَتَّىٰ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ...» بی همسران خود و غلامان و کنیزان درستکاران را همسر دهید. اگر تنگدست‌اند خداوند آنان را از فضل خویش بی‌نیاز خواهد کرد و خدا گشایشگر داناست. و کسانی که [وسیله] ناشویی نمی‌یابند، باید عفت ورزند تا خدا آنان را از فضل خویش بی‌نیاز گرداند».

بموجب گرامی اسلام خطاب به جوانان فرمود: ای گروه جوانان، هر یک از شما که می‌تواند، ازدواج کند؛ زیرا ازدواج برای کوتاه کردن نگاه و محافظت از دامن مؤثرتر است.^۱ نیز فرمود: هر کس ازدواج کند، نیمی از دین خود را حفظ کرده است. پس در نیم دیگر از خدا پروا داشته باشد.^۲

۳. **فرزندپروری:** انسان به‌طور طبیعی و غریزی میل به بقا دارد و بقای خود را در تداوم نسل می‌بیند. ازدواج و تشکیل خانواده به این نیاز انسان نیز پاسخ می‌دهد و آن را تأمین می‌کند. در یک رابطه آزاد جنسی زن زاده و ولد صورت خواهد گرفت ولی نسل‌ها مشخص نخواهد بود. خانواده، داشتن نسلی متمایز را برای اهالی تضمین می‌کند. در آیه ۷۲ سوره مبارکه نحل با تأکید بر این حقیقت می‌خوانیم: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً...» و خدا برای شما از خودتان همسرانی قرار داد و از همسرانتان برای شما پسران و نوادگانی نهاد...».

فرزندانی که محصول پیوند زن و مرد هستند، برای پرورش سالم، نیاز به یک کانون مناسب دارند که خانواده این بستر را به‌خوبی فراهم می‌کند. خداوند والدین را نسبت به تربیت فرزندان مسئول شناخته و خطاب به آنان فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَخُونُونَ اللَّهَ مَا أَكْرَمَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خودتان و کسانی که از آتشی که سوخت آن مردم و سنگ‌هاست، حفظ کنید. بر آن [آتش] فرشتگانی خشن [و] سخت‌گیر [گمارده شده‌اند]. از آنچه خدا به آنان دستور داده، سرپیچی نمی‌کنند و آنچه را مأمورند، انجام می‌دهند».^۳

نقش و کارکرد خانواده برای کودکان نیز بی‌بدیل است. اگر نیاز کودک تنها خوابگاه، پوشاک، بازی، تر و خشک کردن و درس خواندن باشد، مراکز نگهداری و مهد کودک‌ها می‌توانند این کار

۱. «يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيُصِمْ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وَجَاءٌ» (نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۴، ص ۱۵۳).

۲. «مَنْ تَزَوَّجَ أَحْرَزَ نِصْفَ دِينِهِ وَفِي حَدِيثٍ آخَرَ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ فِي التَّصَفِّيِّ الْآخَرِ أَوِ الْبَاقِي» (کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۸).

۳. تحریم، ۶.

را انجام دهند. مهم‌ترین نیاز کودک مهر و محبت است؛ آن هم مهر و محبتی که از عمق وجود پدر و مادر برمی‌خیزد و به روح کودک تزریق می‌شود و بوسه‌های گرم و نوازش‌های مهربانانه‌ای که هیچ‌گاه از یاد کودک نمی‌رود.

ب) گستره جغرافیایی قوانین خانواده

قوانین و مقررات هر کشوری در داخل مرزهای جغرافیایی قابلیت اجرا دارد. قوانین مربوط به خانواده بخشی از حقوق داخلی ماست، ولی قلمرو اجرایی آن محدود به داخل مرزهای جغرافیایی نیست؛ زیرا در دسته‌بندی موضوعات حقوقی، قوانین خانواده جزء احوال شخصیه به شمار می‌آید. در ماده ۴ قانون مدنی آمده است: «قوانین مربوط به احوال شخصیه از قبیل نکاح و طلاق و اهلیت اشخاص و ارث در مورد کلیه اتباع ایران ولو اینکه مقیم در خارجه باشند مجری خواهد بود». ماده ۷ این قانون نیز بیان داشته است: «اتباع خارجه مقیم در خاک ایران از حیث مسائل مربوطه به احوال شخصیه و اهلیت خود و همچنین از حیث حقوق ارثیه در حدود معاهدات مطیع قوانین و مقررات دولت متبوع خود خواهند بود».

گفتنی است بخشی از قوانین و مقررات مربوط به خانواده که جنبه شکلی دارند، در داخل مرزهای ج.ا. ایران قابل اجرا هستند و درحقیقت جزء احوال شخصیه به شمار نمی‌آیند؛ مانند طرز تنظیم اسناد مربوط به ثبت ازدواج، طلاق، موالد و همچنین قوانین مربوط به آیین رسیدگی و دادرسی دعاوی خانواده.

ج) فراوانی دعاوی خانواده در محاکم قضایی

متأسفانه در کشور ما خانواده در وضعیت مطلوبی قرار ندارد و آمارها از فراوانی رو به فزونی دعاوی خانواده خبر می‌دهد. مروری بر آمارهای طلاق در سال‌های اخیر درستی این ادعا را ثابت می‌کند.^۱ در چنین وضعیتی، مراجعات مردم به محاکم قضایی و آمار پرونده‌های در جریان رسیدگی افزایش می‌یابد. در نتیجه، قوانین و مقررات خانواده بیش از گذشته مورد ابتلای دادرسان و مردم خواهد بود؛ بنابراین، آموزش و فراگیری مباحث حقوق خانواده نیز اولویت می‌یابد.

۱. برای مشاهده آمارهای ازدواج و طلاق در استان‌های کشور به پایگاه اطلاع‌رسانی سازمان ثبت احوال جمهوری اسلامی ایران (www.sabteahval.ir) مراجعه شود.

۳. منابع حقوق خانواده ج.۱. ایران

مبنای اصلی و ریشه حقوق خانواده ج.۱. ایران اراده تشریعی خدای متعال است که از منابع فقه اسلامی یعنی قرآن کریم، سنت پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام، اجماع و عقل استنباط می‌شود. به همین دلیل برای رفع نقص، اجمال، ابهام و تعارض‌های قانون مدنی، به منابع و فتاوی معتبر مراجعه می‌شود.^۱ معرفی و بررسی منابع چهارگانه فقه اسلامی بر عهده دانش اصول فقه است و این نوشتار از ورود در این مبحث خودداری می‌کند. منابع مستقیم حقوق خانواده ج.۱. ایران «اسناد بالادستی» و نیز «قوانین اجرایی» است. به دلیل اهمیت مطلب و لزوم آشنایی دانشجویان و دانش پژوهان با منابع مزبور، مهم‌ترین منابع حقوق خانواده در ج.۱. ایران به‌طور مختصر تشریح می‌شود.

الف) اسناد بالادستی

اسناد بالادستی و قواعد دستوری در نظام ج.۱. ایران نقشه راه حقوق کشور و خطوط کلی مربوط به آن است. تعیین خطوط کلی حقوقی به‌طور معمول بر عهده قانون اساسی است. افزون بر این، در ج.۱. ایران تدوین اسناد بالادستی و قواعد دستوری تکمیلی بر عهده مقام رهبری است که مستقیم یا از طریق دو نهاد مجمع تشخیص مصلحت نظام و شورای عالی انقلاب فرهنگی تنظیم و ابلاغ می‌شود. غیر از دو اصل دهم^۲ و بیست و یکم^۳ قانون اساسی که به خانواده و حقوق

۱. اصل ۱۶۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «قاضی موظف است نوشتن حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر حکم صادر نماید و نمی‌تواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزد».

۲. اصل دهم قانون اساسی به‌طور خاص مربوط به خانواده چنین است: «از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسایش کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد».

۳. همچنین اصل ۲۱ در ارتباط با حقوق زنان است. بعضی بندهای این اصل ناظر به حقوق خانوادگی زن است. متن این اصل چنین است: «دولت موظف است حقوق زن را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی تضمین نماید و امور زیر را انجام دهد: ۱. ایجاد زمینه‌های مساعد برای رشد شخصیت زن و احیای حقوق مادی و معنوی او؛ ۲. حمایت مادران، بالخصوص در دوران بارداری و حضانت فرزند، و حمایت از کودکان بی‌سرپرست؛ ۳. ایجاد دادگاه صالح برای حفظ کیان و بقای خانواده؛ ۴. ایجاد بیمه خاص بیوگان و زنان سالخورده و بی‌سرپرست؛ ۵. اعطای قیمومت فرزندان به مادران شایسته در جهت غبطه آنها در صورت نبودن ولی شرعی».

خانوادگی زن اختصاص یافته است، اسناد متعددی را تاکنون مراجع یادشده درباره خانواده تصویب کرده‌اند که عناوین آنها به شرح زیر است:

۱. سیاست‌های کلی خانواده (ابلاغی از سوی رهبری معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۵)؛^۱
۲. سیاست‌های کلی جمعیت (ابلاغی از سوی رهبری معظم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۳)؛
۳. اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن (مصوب ۱۳۸۴ شورای عالی انقلاب فرهنگی)؛^۲
۴. بخش‌هایی از نقشه مهندسی فرهنگی کشور (مصوب ۱۳۹۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی)؛
۵. منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان در نظام جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۸۳ شورای عالی انقلاب فرهنگی)؛^۳

ب) قوانین اجرایی

منبع مستقیم حقوق خانواده ج.ا. ایران، مصوبات قوه مقننه و آیین‌نامه‌های اجرایی آن است که حسب مورد خود مجلس یا دولت و قوه قضاییه به تصویب رسانیده‌اند. مهم‌ترین قوانین و مقررات مربوط به خانواده در ج.ا. ایران به شرح زیر است:

۱. مهم‌ترین منبع حقوق خانواده ایران قانون مدنی است (مصوب ۱۳۱۳ با اصلاحات و الحاقات بعدی). کتاب هفتم قانون مدنی در نکاح و طلاق (مواد ۱۰۳۴-۱۱۵۸)، کتاب هشتم در اولاد (مواد ۱۱۵۸-۱۱۹۴) و کتاب نهم در انفاق (مواد ۱۱۹۵-۱۲۰۶) منبع مهم مباحث این کتاب است؛

۱. مطابق بند نخست اصل یکصد و دهم قانون اساسی ج.ا. ایران، مقام رهبری، سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران را پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام تعیین می‌کند. سیاست‌های کلی نظام در رتبه‌ای بالاتر از قوانین اجرایی قرار می‌گیرند؛ زیرا سیاست‌های کلی طراحی نظام برای تحقق آرمان‌ها و اهداف است (دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، تشخیص مصلحت، ص ۹۹). در حقیقت، سیاست‌های کلی حلقه وصل اهداف و آرمان‌ها از یک‌سو و قوانین اجرایی از سوی دیگر است.

۲. فرمان تشکیل «ستاد انقلاب فرهنگی» را امام خمینی علیه السلام در ۱۳۵۹/۳/۲۳ صادر کرد و سپس در ۱۳۶۲/۶/۸ به «شورای عالی انقلاب فرهنگی» ارتقا یافت که از آن زمان تاکنون به سیاست‌گذاری در امور فرهنگی کشور مبادرت می‌ورزد (ر.ک: هدایت‌نیا، «جایگاه حقوقی شورای عالی انقلاب فرهنگی و مصوبات آن»، رواق اندیشه، ش ۸).

۳. متن منشور مزبور را مجلس شورای اسلامی با عنوان «قانون حمایت از حقوق و مسئولیت‌های زنان در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی» در ۱۸ بهمن ۱۳۸۵ تصویب کرده است.

۲. قانون حمایت خانواده (مصوب ۱۳۹۱) و آیین نامه اجرایی آن (مصوب ۱۳۹۳)؛
 ۳. قانون حمایت خانواده سال ۱۳۵۳ که ناسخی برای آن نیامده است و به جز بعضی مواد آن که صریح یا ضمنی نسخ شد، سایر مواد آن قابل اجراست؛^۱
 ۳. قانون تسهیل ازدواج جوانان (مصوب ۱۳۸۴)؛
 ۴. قسمت هایی از قانون امور حسبی (۱۳۱۹)؛
 ۵. مرادی از قانون مسئولیت مدنی (مصوب ۱۳۳۹)؛
 ۶. قانون نحوه اجرای محکومیت های مالی (مصوب ۱۳۹۴)؛
 ۷. قانون حمایت از کودکان و نوجوانان بی سرپرست و بدسرپرست (مصوب ۱۳۹۲).
- قوانین دیگری نیز ناظر به بعضی مسائل خانواده به تصویب رسیده است؛ مانند قانون نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور (مصوب ۱۳۸۲) و قانون سقط درمانی (مصوب ۱۳۸۴).

ج) سایر منابع

همان طور که اشاره شد، منبع اصلی حقوق خانواده جمهوری اسلامی ایران اسناد بالادستی و قوانین عادی است. در کنار منابع اصلی، رویه قضایی، عرف و نظریات حقوق دانان نیز در شمار منابع حقوق قرار می گیرند. برای رعایت اختصار، از تشریح این موارد خودداری می کنیم و دانشجویان و دانش پژوهان را به منابع مربوط رجوع می دهیم.

۴. شاخه های حقوق خانواده

مباحث حقوق خانواده از جهتی به خصوصی و عمومی تقسیم می شود. لازم است به اختصار به دو بخش مهم حقوق خانواده و محتوی مباحث آن اشاره شود:

الف) حقوق خصوصی خانواده

در تقسیم حقوق به خصوصی و عمومی، مباحث مربوط به خانواده در شاخه حقوق خصوصی قرار می گیرد؛ زیرا روابط خانوادگی از نوع امور خصوصی است و هدف قواعد حقوق خانواده نیز تنظیم روابط خانوادگی و تبیین حقوق و مسئولیت های زوجین، والدین و فرزندان است. از سوی

۱. ماده ۵۸ قانون حمایت خانواده فعلی (مصوب ۱۳۹۱)، قوانین منسوخ را فهرست کرده است؛ ولی در میان قوانین منسوخ، قانون حمایت خانواده سابق (مصوب ۱۳۵۳) مشاهده نمی شود؛ بنابراین، به جز موادی از قانون اخیر که صریحاً یا ضمناً نسخ شد، بقیه مواد آن قابل اجراست.

دیگر، قواعد حقوق خانواده با سازمان دولت یا اختیارات و مسئولیت‌های نهادهای دولتی ارتباطی ندارد. مهم‌ترین اثر خصوصی‌شماری حقوق خانواده، اصل حاکمیت اراده متعاقدين و به رسمیت شناختن توافق آنان در چارچوب قانون و نیز اصل عدم مداخلات دولت است. طرفین ازدواج ممکن است براساس قواعد پیش‌بینی‌شده در حقوق خانواده، عقد نکاح را جاری سازند، یا احیاناً از طریق شرط ضمن عقد اراده خود را جایگزین اراده قانونگذار در حوزه قواعد تکمیلی کنند. در هر صورت دولت باید به اراده طرفین احترام بگذارد و از آن پشتیبانی کند.

با توجه به هدف حقوق خصوصی، مباحث مربوط به حقوق خانواده در بخش‌های تشکیل خانواده، حقوق و روابط همسری، حقوق و روابط والد - فرزندی و انحلال خانواده بیگانه خواهد شد.

ب) حقوق عمومی خانواده

خصوصی بودن روابط خانوادگی با ورود مسئولانه و حمایتی دولتی به حریم خانواده منافاتی ندارد. از حقوق عمومی انتظار می‌رود که وظایف دولت را در قبال خانواده تبیین کند و دولت را در قبال خانواده مسئول بشناسد. بر این اساس دانشی شکل می‌گیرد که می‌توان آن را «حقوق عمومی خانواده» نامگذاری کرد. حکومت اسلامی و دولت برخاسته از آن در قبال خانواده مسئول است. مؤید این مطلب روایتی از امام موسی بن جعفر علیه السلام است. آن حضرت درباره مسئولیت امام در حمایت مالی از خانواده فرمود: هر کس از راه مشروعی در مقام کسب درآمدی باشد تا با آن خود و خانواده‌اش را اداره کند، مثل شخصی است که در راه خدا جهاد می‌کند. اگر از عهده کسب برنیامد، باید از خدا و پیامبر (از بیت‌المال) به اندازه قوت خانواده‌اش وام بگیرد. پس در این صورت اگر بمیرد و دینش را ادا نکرده باشد، پرداخت آن بر عهده امام است و اگر امام از پرداخت دین خودداری کند، مسئول است. خداوند عزوجل می‌فرماید: صدقات مخصوص فقرا، مساکین و

مأموران وصول صدقات است و چنین کسی فقیر، مسکین و وام‌دار است.^۱ قانون اساسی در رویکردی کلی، خانواده را «واحد بنیادین جامعه» خوانده و فراهم کردن زمینه تکامل و رشد آن را وظیفه حکومت اسلامی شمرده است.^۲ وظایف نظام ج.ا. اسلامی ایران

۱. طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۱۸۴؛ کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۹۳.

۲. در قسمتی از مقدمه قانون اساسی ج.ا. ایران چنین آمده است: «خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است و توافق عقیدتی و آرمانی در تشکیل خانواده که زمینه‌ساز اصلی حرکت تکاملی و رشدیابنده انسان است اصل اساسی بوده و فراهم کردن امکانات جهت نیل به این مقصود از وظایف حکومت اسلامی است.»

با تفصیل بیشتری در سیاست‌های کلی خانواده ذکر شده است. این سند با تأکید بر اصل «خانواده محوری» بیان می‌کند: «خانواده واحد بنیادی و سنگ بنای جامعه اسلامی و کانون رشد و تعالی انسان و پشتوانه سلامت و بالندگی و اقتدار و اعتلای معنوی کشور و نظام است...». این سند سپس به امور متعددی اشاره می‌کند و تأکید می‌کند که سمت و سوی حرکت نظام باید معطوف به تحقق آنها باشد. از جمله:

- ایجاد جامعه‌ای خانواده‌محور و تقویت و تحکیم خانواده و کارکردهای اصلی آن بر پایه الگوی اسلامی خانواده؛

- محور قرار گرفتن خانواده در قوانین و مقررات، برنامه‌ها، سیاست‌های اجرایی و تمام نظامات آموزشی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی؛

- ایجاد نهضت فرایلی برای ترویج و تسهیل ازدواج موفق و آسان برای افراد در سن ازدواج؛
- بازنگری اصلاح و تکمیل نظام حقوقی در حوزه خانواده متناسب با نیازها و مقتضیات جدید؛
- ارتقای معیشت و اقتصاد خانواده‌ها با توانمندسازی آنان برای کاهش دغدغه‌های آنان نسبت به آینده؛

- سامان‌دهی نظام مشاوره‌ای و آموزش قبل، حین و پس از تشکیل خانواده، پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و عوامل تزلزل‌ناهناد خانواده؛

افزون بر همه آنچه درباره وظایف دولت در حمایت از خانواده گذشت، دولت از طریق وضع مقررات کیفری، از خانواده و اعضای آن حمایت می‌کند؛ مانند مقرراتی که در فصل هفتم قانون حمایت خانواده (مصوب ۱۳۹۱) ذکر شده است؛ از قبیل پیامدهای کیفری عدم ثبت نکاح، نکاح با دختران زیر سیزده سال برخلاف مقررات ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی و ترک انفاق؛ بنابراین، حقوق کیفری خانواده بخشی از مباحث مهم حقوق عمومی خانواده به شمار می‌آید.

۵. منابع و سازمان‌دهی مطالب کتاب

نگارنده در تدوین مطالب این کتاب از منابع معتبر فقه اسلامی بهره فراوان برده است. همچنین در تحلیل مواد قانونی و سازمان‌دهی مطالب کتاب از تألیفات استادان شناخته‌شده حقوق ایران استفاده کرده است؛ مانند کتاب‌های آقایان سیدحسن امامی، ابوالقاسم گرجی، محمدجعفر جعفری لنگرودی، ناصر کاتوزیان، سیدحسین صفایی، اسدالله امامی، سیدمصطفی محقق داماد و بعضی استادان دیگر که نام آنان در پایان کتاب آمده است. مؤلف کوشیده است ضمن استفاده از

دیدگاه‌های استادان حقوق ایران در این کتاب، بر غنای مطالب آن بیفزاید. اعمال آخرین تحولات حقوقی و تغییرات قانونی و همچنین توجه به مباحث حقوق عمومی خانواده از امتیازات این کتاب است. از سوی دیگر، حقوق خانواده مباحث گسترده‌ای را شامل می‌شود. به همین دلیل اگر صحیح دسته‌بندی نشود، فراگیری مطالب آن برای دانشجویان و دانش‌پژوهان دشوار خواهد بود و علاوه بر آن، باعث تکرار بعضی مطالب و احیاناً غفلت از بعضی مباحث دیگر خواهد شد. به همین دلیل در این کتاب سعی شده است در روش سازمان‌دهی بعضی مطالب تجدید نظر شود. بدین ترتیب، سازمان‌دهی برخی مطالب به روش ابتکاری امتیاز دیگر کتاب کنونی است. با توجه به نکات مزبور و اقتضائات کتاب درسی، مطالب این کتاب در سیری منطقی به چهار فصل کلی تقسیم می‌شود:

فصل نخست: عقود نکاح شامل مباحث مفهوم‌شناسی، خواستگاری، شرایط، موانع و شروط ضمن عقد؛

فصل دوم: آثار نکاح شامل مباحث مربوط به حقوق، روابط و مسئولیت‌های غیر مالی و مالی همسران؛

فصل سوم: انحلال نکاح شامل مباحث طلاق و فسخ و مهل مدت در نکاح منقطع؛

فصل چهارم: نسب و حقوق کودکان شامل مباحث انواع نسب، طرق انتساب کودکان و آثار نسب.